

предпосылки закрытия некоторых из них. Выясняется культурно-образовательная роль и значение этих братских заведений для Волынского края, отслежена их взаимосвязь с другими просветительскими учреждениями братств. Отмечается вклад церковных братств в распространение краеведческих знаний. Раскрываются источники снабжения книжных складов братств новой литературой. Охарактеризован ассортимент печатной продукции в братских книжных магазинах. Наводятся имена ответственных лиц за это направление братской деятельности, а также причастных к его развитию. Выявлены основные причины успешности либо неудач в новом для братчиков деле. Приведена выборочная сравнительная характеристика самых существенных показателей книготорговли того или иного братства, функционировавшего на территории Волынской епархии в указанный период.

Ключевые слова: Волынская губерния, церковные православные братства, книжная торговля, печатная продукция.

Sazhok Oksana. Bookselling Activity of Ecclesiastical Orthodox Fraternities of the Volyn Province in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. The article deals with the book trade of ecclesiastical Orthodox fraternities of Volyn province in the second half of the nineteenth and early twentieth century. The potentialities of fraternal bookshops are shown, the motives that led to their establishment are set and the preconditions for closing some of them are indicated. The cultural and educational role and importance of these fraternal establishments for the Volyn region are clarified; their interrelation with other fraternal educational institutions is tracked. The contribution of church fraternities to the dissemination of local knowledge is noted. The sources of supply of bookshelves of fraternities with new literature are revealed. The assortment of printed products in fraternal bookstores is characterized. The names of the responsible persons for this direction of fraternal activity, as well as individuals involved in its development, were identified. A selective comparative characteristic of the most significant indicators of the bookselling of a particular fraternity functioning in the territory of the Volyn diocese during the indicated period is given.

Key words: Volyn province, ecclesiastical Orthodox fraternities, book-trade, printed production.

Стаття надійшла до редколегії
19.09.2017 р.

94(470+571:438.41):271.222-725:[061.2:323.14]

Андрій Боярчук

Участь православного духовенства Волинської губернії в діяльності «Союза русского народа»

У статті розкрито участь православного духовенства Волинської губернії в діяльності чорносотенної організації «Союза русского народа». Показано структурну організацію Почаївського відділу СРН, визначено частку представників духовенства, що були окружними старостами й організаторами його низових ланок. Охарактеризовано діяльність волинських кліриків-чорносотенців в економічній, громадській та культурно-просвітницькій сферах.

Ключові слова: «Союз русского народа», чорносотенці, Почаївський відділ СРН, союзний староста, священник.

Постановка наукової проблеми та її значення. Важливість вивчення участі представників православного кліру Волинської губернії в діяльності організації «Союза русского народа» полягає у визначенні політичних орієнтирів волинського духовенства на початку ХХ ст.; дає змогу побачити, як використовував уряд Російської імперії людей духовного відомства для впливу на свідомість населення краю.

Аналіз досліджень цієї проблеми. У наукових студіях історики порушували проблему участі волинського православного духовенства в діяльності «Союза русского народа». Ігор Омелянчук вивчав ініціативи Почаївського відділу СРН; найбільше уваги приділив діяльності голови відділу, архимандрита Почаївської лаври Віталія Максименка [21, с. 65, 102]. Михайло Гаухман досліджував комеморативні практики чорносотенців Волині на початку ХХ ст., серед яких історик називає відзначення священниками-чорносотенцями річниці битви під Берестечком, поширення серед українців знань про свою історію й героїчну міфологізацію пам'яті про українське козацтво [4, с. 90–91]. Ярослав Цецик з'ясував роль чорносотенного СРН у загостренні міжнаціональних відносин на Волині на початку ХХ ст., відзначав, що представники православного духовенства не лише пропагували проросійську монархічну ідеологію, а й

¹ © Боярчук А., 2017

проводили також активну юдофобську, антипольську та антипротестантську пропаганду; різко негативно ставилися й до українського національного руху [32, с. 130]. Однак участь волинського православного кліру в діяльності «Союзу русского народа» ще не була предметом окремого дослідження.

Мета й завдання статті – розкрити участь православного духовенства Волинської губернії в діяльності «Союзу русского народа», показавши вплив цієї організації на свідомість волинян.

До початку ХХ ст. представники волинського православного кліру відповідно до законодавства Російської імперії не могли займатися громадською діяльністю [28] (цей термін визначено нами як сукупність заходів, які дають змогу впливати на політику) [13]. Після оприлюднення маніфесту імператора Миколи II від 17 жовтня 1905 р. у державі розпочали свою діяльність політичні партії. Православна церква, будучи союзником монархії, підтримала праві організації [21, с. 56]. Волинське православне духовенство, отримавши виборче право, проявило себе головним чином у діяльності відділів «Союзу русского народа» (далі – СРН) – партії чорносотенців, створеній 8 листопада 1905 р. у Санкт-Петербурзі [32, с. 129].

У першому пункті Статуту новоствореної організації проголошено, що основною метою СРН буде розвиток національної руської самосвідомості й об'єднання людей незалежно від майнового стану та становища в суспільстві. Чорносотенці виступали за збереження єдиної й неподільної Росії, самодержавства, єднання його з народом через земський собор, войовниче православ'я, релігійну нетерпимість, російський шовінізм та антисемітизм. Очолив новоутворену організацію політик Олександр Дубровін [15].

В умовах революційних подій правлячий волинський архієрей Антоній Храповицький бачив вихід із ситуації в зміцненні серед пастви авторитету царя й самодержавства. Для стимулювання діяльності СРН на Волині він благословив організацію іконою Великомученика Георгія з часткою мощей святого, закликав духовенство обрати відповідальних єреїв у благочинних округах на посади окружних союзних діловодів або старост [1, с. 255]. Відзначимо, що єпископ Волинської єпархії був корінним росіянином (народився в 1863 р. у с. Ватагіно Крестецького повіту, Новгородської губернії), закінчив Санкт-Петербурзьку духовну академію. Не дивно, що він підтримував ідеї чорносотенців, залишаючись опозиціонером українського руху у всіх його проявах. Весь час керування Житомирською кафедрою (1902–1914 рр.) Антоній Храповицький забороняв ушановувати Тараса Шевченка в парафіяльних школах, а також здійснювати урочисті панахиди й читання про поета, який отримав від архієпископа оцінку «відкритого хулителя церкви, учителя розпусти, розлюченого ворога самодержавства і ярого прихильника сепаратизму» [26, с. 123–132].

Наприкінці 1905 р. відділи та підвідділи СРН почали виникати по всій Волинській губернії. Волинська духовна консисторія визначала, щоб у кожному благочинному окрузі керівниками місцевих відділень СРН обиралися священники, «здібні розвивати серед народу здорові ідеї цієї чорносотенної організації» [16, с. 119]. За підрахунками історика Ігоря Омелянчука, у 1907 р. у Володимир-Волинському повіті Волинської губернії нараховувалося 107 підвідділів союзу, а в Заславському повіті – 146 таких організацій. Ось як описував створення нового підвідділу Союзу руського народу волинський селянин: «Після обіду нам оголосили, щоб через годину зібратися у церкві для відкриття союзу. Ми зібралися. Священик провів службу: огорнув нас хрестом в знак того, що ми повинні злитися в один союз, так як хрест Христа – один. Після цього ми всі одногolosно перед дверима Покровської церкви обрали голову союзу, його заступника та двох радників» [20].

Для керівництва СРН участь священнослужителів у діяльності організації була дуже важливою, адже представники духовенства були грамотними людьми, користуючись авторитетом у селян. У відомості волинського губернатора Михайла Мельникова «Про руські громадські організації у Волинській губернії» за 1912 р. зазначалося, що «в Старокостянтинівському повіті членами СРН є в основному селяни, які малограмотні, а частіше неграмотні, і ніякої ініціативи не проявляють. Головами підвідділів СРН у більшості обирають парафіяльних священників, що співбесідами й проповідями прищеплюють парафіянам патріотичні почуття до укріплення руських ідей, відмежовуючи населення від впливу поляків» [30]. Варто відзначити, що в 1909 р. у Волинській духовній семінарії з ініціативи Антонія Храповицького був заснований «патріотичний гурток» як молодіжний осередок Союзу руського народу. Саме в такий спосіб чорносотенці готували кадри православних священників у дусі діяльності СРН як для Галичини, так і для Волині [26, с. 123–132].

Деякі настоятелі бралися за роботу в організації чорносотенців з ентузіазмом, будучи смиренними виконавцями волі керівництва. Адже парафіяльне православне духовенство, поставлене в церковно-дисциплінарну й матеріальну залежність від духовного начальства, орієнтуючись на нього, не могло

відігравати самостійної ролі в суспільно-політичному житті. Крім того, на волинських парафіях перебували священнослужителі, які пройшли змосковщену школу, де їм прищеплювали відданість самодержавству [29, с. 33–34]. Відзначимо й те, що існування на межі католицького й православного світів суттєво ускладнювало роботу православних волинських священників і змушувало їх удаватися до протекції російської влади та ідентифікувати себе з московським православ'ям [1, с. 254]. У № 50 «Волинських єпархіальних відомостей» за 1908 р. священник-анонім так писав про створення відділу СРН: «по моїй ініціативі затівається у парафії відкриття підвідділу Союзу руського народу. Після літургії при повному зібранні селян, волосної адміністрації та поліції, читаю створений мною в душі патріотизму і законності договір. Селяни погоджуються з ним. Процедура довга, а тут уже й третя година по полудні. Доручаю дяку та уряднику слідкувати за чистотою підписів, а сам їду додому. І що ж? Зараз з'явилися крикуни: мій договір, вже багатьма підписаний, скасовують, а ввечорі самі складають новий, завсім в іншому душі. Зрозуміло, що на цьому документі я вже не підписуюся і в результаті – глуха ворожнеча, прерікання та образи» [17].

Деякі волинські священнослужителі брали участь у діяльності СРН через старання звернути на себе увагу та прислужитися перед можливими репресіями, які легко було викликати за бездіяльність у чорносотенному русі [16, с. 120]. У газеті «Рада» (єдиній щоденній українській громадсько-політичній, економічній і літературній газеті ліберального напрямку, яка виходила українською мовою в Києві в 1906–1914 рр.) [25] за 1907 р. один із волинських священників зізнався, що через «секретне предписання» він, не записавшись до Союзу руського народу, міг утратити парафію. А на питання селян чи потрібно вступати до цієї організації, змушений був відповідати ствердно, бо боявся урядника [27].

Одним із провідних центрів чорносотенного руху на Україні став Почаївський відділ СРН заснований у 1906 р. У реєстровій книзі Волинського губернського присутствія у справах про організації та союзи за 1906–1907 рр. зазначалося, що «Почаївський союз руського народу ставить собі за мету розвиток народної руської самосвідомості і об'єднання руських людей всіх станів Волині та сусідніх губерній для спільної роботи на користь дорогої вітчизни-Росії, єдиної і неподільної» [5]. Очолив Почаївський відділ СРН архимандрит лаври Віталій (у миру – Василь Іванович Максименко). Він народився у волинському селі Липки в сім'ї священника. Закінчив Маріупольське духовне училище. Навчався в Катеринославській духовній семінарії та Київській духовній академії, але за участь у студентських страйках із київського духовного навчального закладу його відрахували. Пізніше, за сприяння ієромонаха Андрія Ухтомського (згодом став єпископом Уфимським), Василь Максименко поновився на другий курс до Казанської духовної академії. В академії познайомився й зблизився з її ректором Антонієм Храповицьким, який у майбутньому почав йому допомагати.

Почаївський відділ СРН став одним із найбільших у Російській імперії. У 1908 р. він уключав 1478 підвідділів, із яких 252 (17 %) організували священнослужителі Православної церкви (див. табл. 1).

Таблиця 1

Підвідділи Почаївського відділу Союзу руського народу у Волинській губернії (1908 р.) [22]

Повіт	Загальна кількість підвідділів	Голови священнослужителі		Кількість членів		
		особи	%	максимальна	мінімальна	середня
1	2	3	4	5	6	7
Володимир-Волинський	176	17	9,6	310 с. Кримне	6	51

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7
Дубенський	183	20	10,2	592 с. Кораблище	1 с. Дорогостаї Великі (нині с. Пугачівка)	53
Житомирський	60	13	21,7	254 с. Білка	3 с. Недзелиця	60
Заславський	166	34	20,5	301 с. Велика Березна	1 с. Васьківці	58
Ковельський	94	20	21,3	643	1	48

				с. Видраниця	с. Тиклівка	
Кременецький	198	37	18,7	341 с. Лози	1 м. Вишгородок	58
Луцький	120	23	19,2	765 м. Торчин	5 м. Рожище	65
Новоград-Волинський	106	21	19,8	600 с. Хвощівка	1 с. Куствіці	65
Овруцький	13	6	46,1	1057 м. Іскорость	17 с. Закусили	75
Острозький	155	20	12,9	278 с. Симонів	6 с. Григорівка	58
Рівненський	98	16	16,3	272 с. Князь село (нині с. Князівка)	1 м. Березне	60
Старокостянтинівський	109	25	22,9	465 с. Шубини	1 с. Моньки	65

Із табл. 1 видно, що Почаївський відділ Союзу руського народу розвинув найбільшу мережу в Кременецькому повіті, а в Житомирському й особливо в Овруцькому, порівняно з іншими повітами, було мало підвідділів. Така ситуація пояснюється наявністю в Кременецькому повіті головного центру поширення чорносотенних ідей – Почаївської лаври, а в Овруцькому та Житомирському повітах (східних територіях губернії), де політика центру та інші відділи СРН й так мали значний вплив на населення, надто активна діяльність почаївських чорносотенців не вимагала потреби. Щодо частки священнослужителів, які очолювали підвідділи Почаївського відділу СРН, то вона не була великою (коливалася в межах 20 %) у жодному з повітів, якщо не враховувати Овруцький, де функціонувало всього лише 13 підвідділів. Також із табл. 17 видно, що середня кількість членів підвідділів СРН Волинської губернії становила близько 50–55 осіб, але разом із тим спостерігали разючу чисельно-представницьку неоднорідність – функціонували організації з членством більше тисячі чоловік, а були й такі, де рахувалася лише одна особа.

Усі підвідділи Почаївського відділу Союзу руського народу Волинської губернії об'єднувались в округи (зазвичай, у кожному повіті було 5–6 округів), які очолювали союзні старости – усі вони були священнослужителями (див. табл. 2).

Ураховуючи дані табл. 1 та 2, можна стверджувати, що волинські православні священнослужителі не брали дуже активної участі в організації підвідділів Почаївського відділу СРН, але округними старостами організації були лише євреї. Це свідчить про те, що представники православного кліру передусім контролювали створення та функціонування чорносотенної мережі.

Почаївські союзники постійно розвивали свою діяльність. Аналіз джерел дав можливість визначити кількість священнослужителів на Волині, котрі були округними старостами Почаївського відділу СРН у 1912 р. (див. табл. 3).

Таблиця 2

Союзні старости Почаївського відділу Союзу руського народу у Волинській губернії (1908 р.) [6]

Повіт	Округ	Союзний староста
1	2	3
Житомирський	Міський	Протоєрей Іоанн Глаголев
	1	Священик с. Кам'янка Юліан Шиманський
	2	Священик м. Горошки (нині – м. Хорошів) Петро Козильський
	3	Священик м. Кательня (нині – с. Стара Кательня) Віктор Кашубський
	4	Священик с. Голубочки Володимир Балковський
	5	Священик с. Бабушки Дмитро Варжанський
Володимир-	Міський і 1	Священик с. Ізів Марчевський

Волинський	Перша частина 2 Друга частина 2 3 4	Священик м. Кисилин Петро Антонович Священик с. Конюхи Микола Вержбицький Священик с. Квасів Арсеній Бордюговський Священик с. Сомин Іоанн Жирицький
Дубенський	Міський 1 2 3 4	Священик Стефан Михалевич Священик с. Тростянець Йосип Шидловський Священик с. Дідичі Володимир Зах Священик с. Княгинин Фортунат Бельський Священик с. Срібне Микола Галанович
Заславський	Міський 1 2 3 4	Священик с. Михля Андрій Сингалевич Священик с. Чижівка Володимир Островський Священик с. Бутівці Олексій Буйницький Священик с. Великі Каленичі Сергій Лотоцький Священик с. Плиска Пахомій Мартинюк
Ковельський	Міський 1 2 3 4	Священик с. Нові Кошари Іоанн Тучапський Священик м. Несухойжі (нині – с. Тойкут) Михайло Сошинський Священик с. Нуйно Іоанн Дучинський Священик м. Ратне Сергій Кудринський Священик с. Радошин Авксентій Маркевич
Кременецький	Міський 1 Пеша частина 2 Другу частина 2 3 4	Священик с. Тетильківці Володимир Барщевський Священик Йосип Чайковський Священик с. Гніди Михайло Дублянський Священик с. Перидмірки Юстин Белецький Священик с. Погорільці Анфіш Лукасевич Священик с. Вілія Никифор Павленко
Луцький	Міський 1 2 3 4	Священик с. Озденіж Адам Нарушевич Священик с. Лаврів Григорій Гобчанський Священик с. Старосілля Іоанн Бочановський Священик с. Оконськ Н. Сукманський Священик м. Чорторійськ (нині – с. Старий Чорторійськ) Феодосій Лашкевич
Новоград-Волинський	Міський 1 2 3 4	Священик с. Гульськ Євтихій Гнеповський Священик с. Головниця Мардорій Коханевич Священик с. Підлуби Арістарх Гловинський Священик Леонтій Конашинський Ще не обрано
Овруцький	Міський 1 2 3 4	Ще не обрано Священик Володимир Юхновський Священик с. Дідковичі Петро Загоровський Священик с. Раківщина Віктор Яницький Священик с. Слупани Михайло Твчемський

Закінчення таблиці 2

1	2	3
Острозький	Міський 1 2 3 4 5	Ще не обрано Священик с. Крупець Аполлоній Нарушевич Священик с. Симонів Петро Маркевич Ще не обрано Священик с. Велика Радогощ Вессаріон Левицький Священик с. Денисівка Дмитро Коссаковський
Рівненський	Міський 1 2 3 4	Ще не обрано Священик с. Оржів Володимир Прокопович Священик с. Сенів Перхорович Священик с. Кричильськ Володимир Селецький Священик с. Кураш Стратонік Шаравський

Старокостянтинівський	Міський	Священик Авдій Концевич
	1	Священики с. Семеренки Антоній Денбновецький
	2	Священик Микола Рогальський
	3	Священик Михайло Шиманський
4	Священик с. Бальківці Михайло Костанович	

Таблиця 3

Волинські священики-старости Почаївського відділу Союзу руського народу в 1912 р. [23]

Повіт	Кількість священиків-старост
Володимир-Волинський	8
Дубенський	4
Житомирський	8
Заславський	6
Ковельський	5
Кременецький	6
Луцький	6
Новоград-Волинський	7
Овруцький	5
Острозький	5
Рівненський	7
Старокостянтинівський	5

Табл. 3 засвідчує, що в 1812 р., порівняно з 1908 р., кількість окружних старост Почаївського відділу СРН у Волинській губернії зросла на дев'ять осіб (із 63 до 72). А отже, збільшилася кількість самих округів: якщо в 1908 р. максимальна кількість округів у повіті була шість, то через чотири роки – вісім. Тобто активність почаївських чорносотенців поступово зростала.

Отримання з Почаєва прапора як знамена утворення підвідділу СРН духовенство старалося зробити урочистою подією. Ось як це описано в «Почаївському листку»: «24 лютого 1914 р. делеговані селяни від с. Чорномине, Лугської волості Ольгопольського повіту Подільської губернії, отримавши прапор СРН, виїхали з Почаєва додому... Місцевий священик порекомендував перенести вручення знамена до неділі, а доти залишити символ на станції у буфеті. До суботи чорноминський єрей отримав від вищого духовенства дозвіл на принесення до храму прапора Хресним ходом. В неділю 2 березня після богослужіння, одягнені по-святковому парафіяни, відправилися на залізничну станцію. Там вже були дільничий урядник, дорожній жандарм, помічник урядника та сільський староста. Із буфету священик виніс, куплену і освячену в Почаєві, ікону Божої Матері, благословивши людей. Потім взяв прапор СРН, підняв над присутніми і виголосив емоційну промову. Після цього люди організовано рушили до чорноминського храму на молебень під час якої єрей закликав парафіян об'єднатися під знаменом Руського народу» [3].

Для поширення чорносотенних ідей голова Почаївського відділу, архімандрит Віталій використовував типографію лаври. У ній друкували духовно-просвітницькі видання «Почаївські відомості», «Почаївський листок» та величезну кількість брошур і листків чорносотенної літератури [32, с. 129–130], спрямованої на формування в читачів національної нетерпимості, відданості великодержавній політиці російського царату, презирства до революційних рухів [18, с. 38]. У № 16 «Почаївських відомостей» за 1907 р. опубліковано статтю, у якій члени СРН зверталися до євреїв та поляків з такими словами: «від всіх православних волинських селян, що об'єдналися в Союз руського народу в кількості 90 тисяч господарів, заявляємо: давно уже чекаємо вас із бомбами підлі і смердючі жида, невірні поляки-ізувіри і прокляті російські безбожники-зрадники! Ідть руйнуйте святую лавру, кидайте бомби у святі моці та чудотворні ікони! Вбивайте нас монахів, які викривають вашу підлість та зраду; ми готові постраждати за Віру, Царя і за щастя багатостраждального руського народу» [7]. У статті «Про безправ'я юдеїв», надрукованої у №14 «Почаївського листка» за 1915 р., на євреїв обрушено безліч звинувачень: «Хто панує у містечку чи селі? Жид. У кого в руках торгівля? У жида. Хто експлуатує населення? Жид. Хто

часто користується пільговою доставкою товару і безкоштовним проїздом залізничним транспортом? Жид. Хто в супереч законодавству куре п'яне зілля і торгує ним? Жид. Хто займається контрабандою і доставкою провізії ворогу? Жид» [8]. У 1912 р. архімандрит Віталій звітував архієпископу Антонію Храповицькому, що в 1906–1907 рр. видавав брошуру «Союзна наука», де публікувалися переважно його промови. Архімандрит писав, що у виданні «звертався до народу, стараючись застерегти його від страйків і вберегти від впливу революціонерів» [9]. Ураховуючи великий попит на брошуру серед священників та землевласників не лише Волинської, а й Київської й Подільської губерній, архімандрит Віталій підрахував, що тираж «Союдної науки» склав більше 50 тис. примірників.

Архієпископ Антоній Храповицький закликав духовенство активніше брати участь в ініціативах Союзу російського народу й дбати про звільнення народу від економічного гніту іногородців [1, с. 255]. Архімандрит Віталій у бесідах із членами Союзу говорив про необхідність заборони торгівлі євреям у святкові та недільні дні після закінчення церковної служби, а також радив селянам нічого євреям не продавати й нічого в них не купувати [21, с. 65]. У 1907 р. голова Почаївського відділу Союзу руського народу архімандрит Віталій просив духовний собор віддати в оренду СРН лаврську площу, де відбувалася торгівля предметами церковного культу. Архімандрит заявляв, що торгували там самі або через підставних осіб євреї, а православний місцевий люд ледве зводив кінці з кінцями. Однак духовний собор визнав заяву голови Почаївського відділу СРН безпідставною, оскільки архімандрит, бажаючи збагачення Почаївської лаври, просто хотів видворити з лаврської площі місцевих жителів-торгашів, відібравши в них «останню надію на існування» [10]. Варто відзначити також, що архімандриту Віталію, відомому борцеві з єврейським засиллям, нічого не заважало на аукціоні в 1905 р. віддати в оренду збір та продаж урожаю з лаврських садів саме єврею Вольці Садівнику, який заплатив більшу суму (2550 руб. сріблом), ніж його конкуренти православного віросповідання [11].

Протидіючи єврейському засиллю в економіці краю, почаївські чорносотенці почали створювати кооперативні комерційні установи. У звіті генерал-губернатора Волині Федора Трепова за 1911 р. Зазначалося: «архімандрит Віталій, не покладаючи рук трудиться для пропагування користі створення кооперативних установ, якими є товариства споживачів». У випущеній чорносотенцями газеті «Благовіст» указувалося, що на Волині «за три роки існування союзу торгово-промислової діяльності захоплена вже наполовину руськими людьми, об'єднаними в багатьох відділеннях СРН». Але Федір Трепов відзначав: «якщо комерційні товариства чорносотенців збільшуються в кількісному відношенні, то не можна сказати, що їхні справи розвиваються. Бо це в основному торгівельні ятки, які перепродують куплену в євреїв продукцію, а тому нагадують філії більш великих єврейських яток. Таким чином, лєвова частка доходів потрапляє до тих же євреїв, а кооперативні установи лєдвє зводять кінці з кінцями» [21, с. 101–102].

Через те, що на початку ХХ ст. у Російській імперії (і на Волині зокрема) невирішеним питанням залишалося малоземелля селян, чорносотенці, закликаючи людей до вступу в організацію, запевняли, що дадуть їм землю. Для цього стараннями архімандрита Віталія створено банк «Почаєво-Волинський кредит». Його статут затвердили в лютому 1911 р. Основний капітал склали членські внески й позика у 50 тис. руб., виділена Міністерством фінансів. Головним напрямом діяльності «Почаєво-Волинського кредиту» була видача позик селянам на купівлю землі. Тодішня влада відзначала «що банк працював інтенсивно, але капіталу все ж не вистачало для розвитку справи». Однак історик Ігор Омелянчук зазначає, що з усіх економічних починань Почаївського відділу СРН створення банку було «єдиним більш-менш вдалим прикладом фінансової діяльності» [21, с. 102]. Значно краще чорносотенцям удавалося грати на національних почуттях селянства, звинувачуючи в їхньому малоземеллі насамперед польських землевласників-католиків, які користувалися величезними земельними фондами.

Політичну діяльність почаївські чорносотенці активно розгортали під час виборів. У газеті «Рада» за 1907 р. так характеризувалися дії Почаївського відділу СРН у виборчій кампанії до Державної Думи: «селян-виборців вони зустрічали на вокзалі і поміщали в монастирі; при них неодлучно знаходився Віталій, а «союзнаики» оберігали монастирське подвір'я. Із монастиря виганяли виборців городян. Вигнали робітників виборців Самару й Святковського. Загального передвиборчого зібрання не було. У монастирі день і ніч правили молебні; перед виборами селяни дали писану обіцянку голосувати за «істинно-русських». На вибори селяни прийшли зі значками. Перед голосуванням знову – молебень і промова єпископа Антонія, який згадував про обіцянку. Чорносотенну агітацію вели зовсім одверто. Поступових кандидатів голосно ляляли» [14]. У жовтні 1912 р. архімандрит Віталій просив собор

Почаївської лаври виділити вісімдесяти виборцям до Держдуми квартири й нагодувати їх, щоб «майбутні депутати, вирішуючи потім важливі церковні питання, згадували про гостинність лаврської братії». Перед від'їздом у Петербург 10–12 листопада 1912 р. обранці народу слухали в Почаївській лаврі літургію та «напутні промови» [12].

Важливою складовою пропагандистської діяльності почаївських чорносотенців була маніпуляція історичними фактами для того, щоб волинцями усвідомлювали своїми російські національні інтереси, які в очах монархістів полягали переважно в боротьбі з «полонізмом», як тоді називали польський націоналізм [4, с. 91–92]. Молодий історик В'ячеслав Липинський повідомив у листі до літератора Бориса Грінченка в 1908 р.: «...Наші волинські чорносотенці задумали ширити серед народу, *Sui generis* (своєрідну) національну свідомість і почали з берестецької битви, тобто з живих ще у нас і досі традицій» [4, с. 90]. Козацькі війни середини XVII ст. розумілися чорносотенцями як боротьба православних росіян із Малоросії проти католицької Польщі, а відтак – як приклад для наслідування сучасникам, уявним нащадкам «дідів-козаків». А от свідомих українців у запалі ідеологічної боротьби почаївські чорносотенці називали вовками в овечій шкурі, котрі проникають у земство й хочуть переконати волинський народ, що вони українці. «Стережись, волинський народ! – Застерігали великоросійські шовіністи. – Ти російський волинець і ніколи не станеш “українцем”. Ти розмовляєш вдома своєю прадідівською говіркою, правда, зіпсутою польською і жидівською говіркою (але це можна виправити), а коли хочеш розмовляти освічено, то для цього у тебе є чудова російська мова, якою писав і малорос Гоголь» [1, с. 256–257]. У такому самому ідеологічному напрямі в Почаївській лаврі проводилися спеціальні курси для членів Союзу руського народу. Так, у 1910 р. такі курси пройшли 125 осіб, а з другого по п'яте січня 1911 р. – 43 [24].

Лише деякі волинські політики-священнослужителі, котрі були членами СРН, цікавилися питаннями українського життя, але лише у свідомих вимірах тогочасних реалій. Так, Волинську губернію в IV-й Державній Думі представляли 12 депутатів, у тому числі вікарний єпископ Кременецький Никон Безсонов. Він уніс законопроект, що увійшов в історію як законопроект єпископа Никона, котрий міг би відіграти позитивну роль у становленні української національної освіти, якби не реакційність деяких пунктів. Результативна частина законопроекту складалася з чотирьох параграфів: «1) Дозволити вести викладання в українських школах всіх відомств (принаймні два роки навчання) рідною мовою; 2) Призначити викладати в ці школи переважно українців, які знають місцеву мову; 3) Ввести викладання в українських школах української мови та історії нарівні з мовою російською і російською історією; 4) Не переслідувати товариств “Просвіта”, як відомств виключно освітніх, розповсюджувати знання, дозволені брошури й книжки українською рідною мовою; закриття цих товариств проводити надалі тільки з дозволу суду, а не в порядку адміністративного розсуду, – часто голого свавілля» [15]. Але в цьому ж законопроекті зазначалося, що мазепинський рух слід оголосити державно-злочинним і придушувати його всіляко; ватажки руху мають виловлюватися й виганятися з Росії назавжди [2, с. 85]. Незважаючи на такий досить низький рівень задоволення культурно-освітніх потреб українського народу, який передбачав цей єпископський законопроект, він сигналізував про певні зрушення у свідомості правих кіл Російської імперії і Никона зокрема. Сергій Єфремов, один із тодішніх очільників українського руху, назвав виступ Никона зі своїм законопроектом «першою ознакою розкладу самої гнобительської ідеології й першим проломом у твердинях істинно російського націоналізму». Однак російський уряд не міг піти навіть на такі поступки для українців в освітньому питанні. На обговорення цей законопроект у Думу не потрапив [15].

Потрібно відзначити, що серед представників волинського кліру були й такі, які принципово відмовлялися брати участь у діяльності СРН. Так, 3 лютого 1907 р. єрей церкви Різдва Богородиці містечка Чуднів Житомирського повіту Яків Яшинський не впустив на службу до свого храму процесію, очолювану Чуднівським відділом СРН. Оскільки союзники несли портрет імператора Миколи II, то справа була такою серйозною, що її розглядав волинський губернатор Флор Штакельберг [31]. Багато волинських семінаристів не хотіли вступати до СРН. Налаштовані в українському дусі студенти, противники чорносотенців 25–26 жовтня 1909 р., винесли в коридор ліжка «созників», підірвали вибуховий пристрій та обрізали провід електромережі. Ректор змушений був викликати поліцію, із якою прибули начальник губернського жандармського управління з житомирським поліцмейстром. Надзвичайне засідання ради семінарії ухвалило рішення про вихід вихованців із СРН [19, с. 22].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, на початку ХХ ст. духовенство Волинської губернії отримало виборчі права й представники кліру почали активно займатися громадською діяльністю. Священники вступали до проурядової чорносотенної організації Союзу руського народу, що нав'язував частині православного кліру політичний та економічний антисемітизм, ґрунтований на рудиментах релігійного антисемітизму XVI–XVIII ст., російський шовінізм і релігійну нетерпимість. Оплотом чорносотенців стала Почаївська лавра, де діяв один із найбільших осередків Союзу руського народу, виходив друком «Почаївський листок». Головними регіональними ініціаторами формування мережі Почаївського відділу СРН були архієпископ Антоній Храповицький та архимандрит Віталій Максименко. Ті ереї, які рішуче відмовлялися вступати до Союзу руського народу чи критикували політику уряду, мали проблеми із законом. Отже, царський уряд в обличчі осіб духовного відомства здобув численний електорат.

Джерела та література

1. Борщевич В. Т. Русофільство, чорносотенні погляди волинського православного духовенства першого двадцятиліття ХХ ст. *Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. Серія «Історія»*. 2009. Вип. 24. С. 250–263.
2. Буліга М. М. Діяльність волинських депутатів у Державній думі Російської імперії. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. 2011. № 23. С. 81–87.
3. Встреча союзного знамени. *Почаевский листок*. Почаев: Тип. Почаевской Успенской лавры, 1914. № 12. С. 13.
4. Гаухман М. В. «Козацька пам'ять»: комеморативні практики чорносотенців Волині на початку ХХ ст. *Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2014. Вип. 12. С. 87–94.
5. Держархів Житомирської області. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 40–41 зв.
6. Держархів Тернопільської області. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4624. Арк. 16–16 зв.
7. Там само. Спр. 4607. Арк. 11 зв.
8. Там само. Спр. 4909. Арк. 5–6.
9. Там само. Спр. 4847. Арк. 5–5 зв.
10. Там само. Спр. 4712. Арк. 1.
11. Там само. Спр. 4585. Арк. 65.
12. Там само. Спр. 4829. Арк. 35–36 зв.
13. Доброшинська І. Громадська діяльність. URL: studway.com.ua.
14. До виборів по Україні. *Рада*. Київ, 9 лютого 1907. № 33. С. 4.
15. Список Никон – крах чорносотенних ілюзій. Кременець. Історичний портал. URL: http://history.kremenets.net.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=52:2011-12-21-17-20-18&catid=35:russianempire&Itemid=53.
16. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині: 1793–1917 рр. Житомир: Журфонд, 1996. 174 с.
17. Из жизни духовенства. *Волинские епархиальные ведомости*. Житомир, 1908. № 50. Неофициальная часть. С. 886.
18. Мілясевич І. Релігійні часописи Волинської губернії XIX – початку ХХ ст. *Вісник Книжкової палати*. Київ, 2005. № 3. С. 38.
19. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. Київ: Київський нац. ун.-т ім. Т. Шевченка, 1996. 112 с.
20. Омелянчук І. В. Почаевский отдел СРН. *Русская национальная философия в трудах её создателей. Хронос*. URL: http://www.hrono.ru/organ/rossiya/pochaev_srn.html.
21. Омелянчук І. В. Чорносотенний рух на території України (1904–1914 рр.): монографія. Київ: НГУРВ, 2000. 168 с.
22. Підраховано за: Держархів Тернопільської області. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4624. Арк. 2–15 зв.
23. Підраховано за: Список окружных союзных старост Волинской епархии. *Почаевский листок*. Почаев: Тип. Почаевской Успенской Лавры, 1912. С. 123–126.
24. Підраховано за: Список ревнителів бывших на курсах Почаево-Лаврського Союзу Русского Народа. *Почаевский листок*. Почаев: Тип. Почаевской Успенской Лавры, 1912. С. 127–134.
25. Рада (газета). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Рада_\(газета\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Рада_(газета)).
26. Рацілевич А. Репресивна політика царизму щодо українського національного руху на Волині (1900–1917 рр.). *Волинські історичні записки*. 2009. Т. 2. С. 123–132.
27. Роль волинського духовенства в чорносотенній пропаганді. *Рада*. Київ, 6 березня 1907. № 54. С. 3.
28. Свод законов Российской империи повелением государя императора Николая Первого, издание 1857 года. Законы о состояниях. Кн. I. Т. IX. О разных родах состояний, и различии прав им присвоенных. Санкт-

Петербург: В Типографи Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. 565 с.

29. Хитровська Ю. В. Правобережне православне духовенство та український національний рух у XIX – на початку XX ст. *Інтелекція і влада*. Одеса: Вид-во «Екологія», 2008. Вип. 13. С. 30–35.
30. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 862. Спр. 90. Арк. 13.
31. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 858. Спр. 75. Арк. 10.
32. Цецик Я. П. Роль чорносотенного СРН в ускладненні міжнаціональних відносин на Волині у 1906–1914 рр. *Історичний архів. Наукові студії*: зб. наук. праць. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. Вип. 14. С. 128–135.

Боярчук Андрей. *Участие православного духовенства Волынской губернии в деятельности «Союза русского народа»*. В статье раскрывается участие православного духовенства Волынской губернии в деятельности черносотенной организации «Союза русского народа». Показана структурная организация Почаевского отдела СРН, определяется доля представителей духовенства, которые были окружными старостами и организаторами его низовых звеньев. Дается характеристика волыньских клириков-черносотенцев в экономической, общественной и культурно-просветительской сферах.

Ключевые слова: «Союз русского народа», Почаевский отдел СРН, союзный староста, священник.

Boyarchuck Andrei. *Participation of the Orthodox Clergy of the Volyn Province in the Activities of the «Union of the Russian People»*. The article reveals the participation of the Orthodox clergy of the Volyn province in the activities of the organization «Union of the Russian people». The structural organization of the Pochayiv Department of the SRN is shown, and a certain proportion of the clergy, who were district chiefs and organizers of its grass roots, were determined. This is a description of the activities of Volyn clerics in the economic, social and cultural-educational spheres.

Key words: «Union of the Russian people», the Pochayiv branch of the SRN, the Union chief of staff, the priest.

Стаття надійшла до редколегії
09.10.2017 р.

УДК 94(477.83/.86)

Ігор Райківський

Відображення українського національного руху Галичини в журналі «Киевская старина» (1882–1906 рр.)

До 135-річчя від заснування часопису

У статті висвітлено відображення на сторінках журналу «Киевская старина» українського руху в Галичині. Редакція підтримувала діяльність галицьких народців, давала уявлення про слабкість зв'язків підросійської України з краєм, що відіграли особливу роль у процесі формування ідеї української національної єдності.

Ключові слова: журнал, громадське життя, національний рух, національна єдність (соборність), Галичина.

Постановка наукової проблеми та її значення. XIX ст. увійшло в історію як період формування модерної української нації, вирішальним чинником у процесі національного відродження стала діяльність інтелігенції по обидва боки кордону між Російською та Австро-Угорською імперіями. Однією з малодосліджених сторінок в історії є відносини між діячами двох «гілок» українського руху в другій половині XIX – на початку XX ст. Під цим кутом зору значний інтерес викликає відображення на сторінках щомісячного історико-етнографічного й літературного журналу «Киевская старина», що виходив у Києві з січня 1882 р., актуальних питань національного життя в Галичині. Обрана тема привертала увагу істориків [16; 41–43 *та ін.*], у т. ч. автора цієї статті [46–48] та досі є актуальною.

Мета статті – проаналізувати відображення українського національного руху Галичини в журналі «Киевская старина» (1882–1906 рр.).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Серед засновників часопису були видатні наукові й громадські діячі В. Антонович, О. Лазаревський, П. Житецький та ін. Журнал упродовж чверті століття залишався єдиним періодичним друкованим

---

¹ © Райківський І., 2017